

УДК 739.2.033(476)

Н. І. Наркевіч, кандыдат мастацтвазнаўства, старшы выкладчык
кафедры беларускай і сусветнай мастацкай культуры (БДУКМ)

ШЫЙНЫЯ ГРЫЎНІ Ў ЮВЕЛІРНЫМ МАСТАЦТВЕ БЕЛАРУСІ: ВЫТОКІ І МАСТАЦКІЯ АСАБЛІВАСЦІ

У артыкуле разглядаюцца вытокі і мастацкія асаблівасці шыйных грыўняў у ювелірным мастацтве Беларусі. Асобная ўвага надаецца даследаванню семантыкі формаўтварэння ювелірных вырабаў, кампазіцыі арнаментальных матываў і ўзораў. Закранаюцца пытанні відавых асаблівасцей шыйных грыўняў на тэрыторыі Старажытнай Беларусі, сярод якіх вылучаюцца пласцінчатая, драцяная і вітыя вырабы балцкага тыпу. У поле ўвагі даследчыка прыцягваюцца і традыцыйныя вырабы шыйных грыўняў, звязаныя з этнічнай прыналежнасцю насельніцтва. Аўтар падкрэслівае, што ў IX–XI стст. дадзена катэгорыя ўпрыгажэнняў была як прадметам імпарта, так і вынікам мясцовай вытворчасці, а прыкладна ў XII – пачатку XIII ст. большая частка вырабаў – гэта грыўні работы мясцовых гарадскіх ювеліраў.

The article deals with the origins and artistic features of hryvnia in jewelry of Belarus. Special attention is given to the semantics of forming jewelry, composition of ornamental motifs and patterns. Touch on issues speciation of new features cervical hryvnia in ancient Belarus, among which are the plate, wire and twisted Balt product type. The focus of the researcher and the traditions of the cervical hryvnia related to ethnicity of the population. The author emphasizes that in IX–XI centuries this category of jewelry was both subject of imports and the result of local production, and about XII – early XIII century most of the product was the work of local urban hryvnia jewelers.

Уводзіны. На тэрыторыі Беларусі шыйныя грыўні складаюць значную групу ювелірных вырабаў – узораў дэкаратыўнага мастацтва, якія ў перыяд Сярэднявечча не страцілі магічны змест. Металічны абруч, надзеты на шыю, здаваўся старажытнаму чалавеку надзейным атрыбутам, які быў здольны перашкодзіць душы пакінуць яго цела. Характар пластыкі ювелірных упрыгажэнняў аказвае на нас моцнае ўздзеянне, не толькі эстэтычнае, але і этычнае, бо ад касцюма і ўпрыгажэнняў залежаць і знешні выгляд чалавека, і яго паводзіны. Таму зразумела, чаму ювелірныя вырабы з’яўляюцца гістарычнымі дакументамі эпохі, якія гавораць пра людзей праўдзіва і дакладна.

Мэта дадзенага артыкула – разгледзець вытокі і мастацкія асаблівасці шыйных грыўняў у айчынным ювелірным мастацтве.

Асноўная частка. Шыйныя грыўні займаюць асобнае месца ў ліку твораў мастацкага рамяства. Такі абруч быў распаўсюджаным упрыгажэннем у самых розных народаў Заходняй і Усходняй Еўропы, а таксама Бліжняга і Сярэдняга Усходу. У нас упрыгажэнне называлі «грыўняй» (па-стараславянску – «грыве»). Назва падобна да слова «грыва», адным з вызначэннем якога ў старажытнасці была «шыя». Ва ўсялякім выпадку, існаваў прыметнік «грыўны», які абазначаў «шыйны» [1, с. 22]. Б. А. Рыбакоў уводзіць паняцце «грыўнае начынне». У яго ўваходзілі каралі, упрыгажэнні шыі і грудзей [2, с. 520].

Шыйныя грыўні вядомыя з 2-га тысячагоддзя да н. э., а на тэрыторыі Беларусі – з ранняга жалезнага веку. Найбольшае распаўсюджванне

ўпрыгажэнні атрымалі менавіта ў VIII–XIII стст. У пачатку 1-га тысячагоддзя грыўні шырока бытуюць у Прыбалтыцы, у фінскіх плямён (мардва і мурама), а таксама ва ўсіх славянскіх – як заходніх, так і ўсходніх [3, с. 130]. Яшчэ з пачатку Сярэднявечча ў варварскіх плямёнаў, вядомых з часоў Рымскай імперыі, існаваў звычай узнагароджваць цэлахоўнікаў і дружыннікаў шыйнымі грыўнямі з золата і серабра. Візантыйскія імператары перанялі гэты звычай і ўзнагароджвалі ўпрыгажэннямі начальніка мечнікаў, пра што гаворыцца ў «Кнізе аб цырыманіях візантыйскага двара» Канстанціна Парфірароднага [4]. Князі маглі насіць па некалькі шыйных грыўняў адначасова. Існуюць выявы шыйных грыўняў на абразях.

Грыўні нярэдка знаходзяць у жаночых пахаваннях старажытных славян. Вось чаму археолагі абгрунтавана настойваюць на тым, што гэта было «тыпова жаночае» ўпрыгажэнне. У некаторых народаў грыўні насілі ў асноўным мужчыны, у іншых – пераважна жанчыны, але вучоныя сцвярджаюць, што заўсёды, у тым ліку і ў славян, гэта была адзнака пэўнага становішча ў грамадстве.

Найбольшага пашырэння на Беларусі шыйныя грыўні дасягнулі ў X–XII стст., а ў XIII–XIV стст. паступова зніклі. Звычайна майстры рабілі іх з бронзы, білону, серабра. Старажытныя славяне насілі розныя віды грыўняў, якія адрозніваліся спосабам вырабу і злучэння канцоў. У археалагічнай літаратуры згадваюцца самыя разнастайныя грыўні, сярод іх вылучаюцца пласцінчатая (арнаментаваныя касымі крыжыкамі,

ромбамі, трохвугольнікамі з насечак і елачак, часта з прымацаванымі трапецыяпадобнымі прывескамі ці бразготкамі), драцяныя і вітыя вырабы балцкага тыпу.

Значную групу шыйных грыўняў складаюць драцяныя вырабы. Гэта ўпрыгажэнні з пластычнай асновай з дроту. У сячэнні грыўні могуць утвараць кола, трохкутнік ці шматграннік. Каб такія вырабы было зручна насіць, сегмент шыйнай грыўні, які непасрэдна датыкаўся да шыі, майстры рабілі кругладрацяным. Сустрадаюцца як простыя, так і больш складаныя формы ўпрыгажэнняў – кручаныя, вітыя, выкананыя з ужываннем дадатковага перавітця, часам рознага дыяметра. Паверхня шыйных грыўняў была гранёнай і аздаблялася геаметрычным чаканым арнамантам. Канцы грыўняў маглі быць завершаны невялікімі галоўкамі шарападобнай формы, шматграннымі ромбападобнымі галоўкамі ці элементамі з выкарыстаннем заморфных матываў. Найбольш ранні тып грыўняў з дроту рабічнага сячэння з заходзячымі і аздобленымі шматграннікам канцамі вядомы з Фінляндыі і датуецца VIII–X стст. Менавіта Фінляндцыя лічыцца іх радзімай [5].

У мастацкіх адносінах цікавасць уяўляюць унікальныя творы, якія ствараліся, відаць, на заказ у адзінкавым экзэмпляры. Так, знойдзеная сярод каштоўных рэчаў скарбу ў ваколіцах в. Добрына Ліёнскага раёна сярэбраная драцяная грыўня з'яўляецца выдатным творам мастацкай апрацоўкі металу. Гэтае спіральна скручанае ўпрыгажэнне IX ст. у выглядзе васьміграннага дроту арнамантавана чатырохплялёсткавымі рэзеткамі з рэльефнымі кропкамі ў цэнтры. Завершанае структурнай асновы дэкору твора надаюць кубікападобныя галоўкі з усечанымі верхнімі вугламі на абодвух канцах дроту.

Мастацкае вырашэнне формы і дэкору вышэй разгляджанага ўпрыгажэння дае магчымасць убачыць прыкметы стылізаванага матыва змяі на канцах грыўні. Традыцыя вырабу і напісання металічных упрыгажэнняў з заморфнымі канцамі мела месца ў ювелірнай справе Сярэднявечча ў выніку культурных стасункаў з краінамі Балтыйскага рэгіёна і Паўночнай Еўропы. Гэты феномен можна растлумачыць як устойлівасцю традыцый у ювелірнай справе, так і семантычнай нагруквай вобраза змяі ў светаўспрыманні і фальклору шматлікіх народаў, якая прыводзіць да самастойнага з'яўлення падобных упрыгажэнняў. Папулярнасць вобраза змяі ў дэкоры ўпрыгажэнняў звязана з яе заступніцкай сімволікай. Сама форма ўпрыгажэння нагадвае скручанае змяінае цела. Лаканічны геаметрычны арнамент адводзіць даследчыка ад падобнага меркавання, тым не менш невяяў-

ленчыя матывы маглі выкарыстоўвацца для незвычайнага мастацкага кантэксту.

Шматлікія знойдзеныя на Беларусі ўзоры па паходжанні з'яўляюцца балцкімі ўпрыгажэннямі. Іх нязначная колькасць ва ўсходнеславянскіх пахаваннях тлумачыцца, тым, што грыўні з'яўляліся ўпрыгажэннямі знаці або замознага вясковага насельніцтва [6, с. 22; 8].

На землях крывічоў знаходкі шыйных грыўняў нешматлікія. Вырабы з пашыранымі пласцінчатымі канцамі часта аздаблялі трапецыяпадобнымі прывескамі ці бразготкамі (в. Богіна Браслаўскага раёна, в. Стары Пагост Мёрскага раёна, Барысаўшчына і інш.) [6, с. 22]. З IX ст. распаўсюдзіліся вітыя шыйныя грыўні. Сустрадаюцца таксама кругладрацяныя вырабы і грыўні балцкіх тыпаў.

Пласцінчатая грыўні атрымалі шырокае распаўсюджванне на тэрыторыі радзімачаў і ў археалагічнай літаратуры часта згадваюцца як «радзіміцкія» [3, с. 130]. Вырабы адрозніваюць радзімічанак ад жанчын іншых усходнеславянскіх плямён. Грыўні мелі розную форму – пласцінчатую або ромбападобную ў сячэнні. Засцежкі вітых грыўняў і аздабленне іх канцоў таксама былі розныя. Канцы ювелірных вырабаў былі петлепадобнымі, чатырохграннымі, конусападобнымі, завужанымі, пласцінчатымі. У XI–XII стст. у радзімачаў з'яўляюцца пласцінчатая вырабы, аналагічныя фінскім, якія ў сячэнні маюць форму трохкутніка [7]. У той жа час у Прыбалтыцы бытуець пласцінчатая грыўні, якія адрозніваюцца ад фінскіх і радзіміцкіх адсутнасцю на канцах шматграннікаў, канцы прыбалтыйскіх упрыгажэнняў завостраны. Як відаць, славянскія шыйныя грыўні адрозніваюцца характарам аздаблення.

Вітыя грыўні з заходзячымі канцамі, аздобленыя шматграннікам ці рэзеткай, вядомыя ў асноўным на тэрыторыі радзімачаў і ў адзінкавых экзэмплярах – у Разанскай, Пскоўскай, Калінінскай абласцях і ў тагачасных помніках Прыкам'я [5, с. 130].

На Русі асноўная колькасць вітых грыўняў выраблялася з бронзавага ці меднага дроту круглага, радзей чатырохграннага сячэння. Часам для гэтай мэты выкарыстоўваўся дрот з білону. Колькасць дратоў, з якіх звіты гэтыя грыўні, значна вар'іруецца. Ёсць упрыгажэнні, якія ўяўляюць сабой простыя жгуты, звіты з двухтрох дратоў, і грыўні са складанага кручанага з некалькіх падвоеных дратоў жгута. Разам з тым ёсць шыйныя грыўні з простага ці складанага жгута, дадаткова перавітыя сканай ніццю.

Вядомыя шыйныя грыўні і ў рэчавых скарбах. Сярод іх трапляюцца вырабы па форме балцкія і падобныя да грыўняў кіеўскай знаці. Каштоўныя экзэмпляры ювелірных упрыгажэнняў

знойдзены ў Казярожскіх рэчавых скарбах, дзве – у Полацкім скарбе, ёсць згадка пра знаходку залатога шыйнага калье на тэрыторыі былой Віцебскай губерні [8, с. 263–266; 9]. Сярэбраная плеченая шыйная грыўня знойдзена ў Полацкім скарбе, сярэбраная з масіўнымі заканчэннямі – у Парэцкім грашова-рэчавым скарбе, пяць сярэбраных шыйных грыўняў – у скарбе каля в. Мілкавічы, дзве сярэбраныя – у скарбе каля в. Афераўшчына і г. д. [9].

Высокімі мастацкімі асаблівасцямі вызначаюцца сярэбраныя шыйныя грыўні. Такія якасці серабра, як вялікая коўкасць, цягучасць, плаўкасць, дастатковая цвёрдасць, ва ўсе часы прыцягвалі майстроў розных краін. На тэрыторыі радзімаў знойдзены цікавыя па-мастацку аздобленыя вырабы. Сярод іх можна адзначыць двухскатнапласцінчатыя з разеткавымі канцамі і шматграннікамі на канцах, вітыя, кручаныя.

Унікальныя для тэрыторыі Беларусі скарб, у які ўваходзілі 7 шыйных сярэбраных грыўняў XI–XII стст., вырабленых у тэхніцы складанага жгута, знойдзены каля пасёлка Козі Рог Буда-Кашалёўскага раёна [9, с. 83]. Гэтыя цудоўныя экзэмпляры вітыя з пласцінчатымі петлепадобнымі канцамі сярэбраных грыўняў захоўваюцца ў Гомельскім палаца-паркавым ансамблі. Упрыгажэнні дадаткова аздоблены сканай ніццю з двух тонкіх перавітых дроцікаў. Кожная грыўня мае некаторыя адрозненні, якія датычаць таўшчыні дратоў і жгутоў, шчыльнасці віцця, арнаментацыі канцоў вырабаў. Гэтыя ювелірныя ўпрыгажэнні сведчаць пра гандлёвыя сувязі радзімаў з суседнімі землямі Кіеўскай Русі. Падобныя шыйныя грыўні ніколі не сустракаліся на зямлі гэтага племені, што дало магчымасць даследчыкам выказаць меркаванне пра іх выраб у адной з гарадскіх майстэрняў не на тэрыторыі радзімаў [8, с. 266]. Па характары аздаблення, складу і колькасці вырабаў упрыгажэнні з Козяга Рогу ўнікальныя для тэрыторыі Беларусі і з'яўляюцца аднымі з лепшых твораў старажытнаарускага ювелірнага мастацтва. Вырабы яшчэ раз дэманструюць тонкі мастацкі густ майстроў, высокі ўзровень развіцця тагачаснага рамяства.

Заклучэнне. Як відаць, у IX–XI стст. дадзеная катэгорыя ўпрыгажэнняў была як прадметам імпарту, так і вынікам мясцовай вытворчасці, а прыкладна ў XII – пачатку XIII ст. большая частка вырабаў – гэта грыўні работы мясцовых гарадскіх ювеліраў. Шыйныя грыўні спалучалі

эстэтычныя, сацыяльныя функцыі. Асобна трэба адзначыць засцерагаючую функцыю, прычым такую ролю меў не толькі арнамент, але і сама форма ювелірных вырабаў. Абсалютнай формай у кампазіцыі з'яўляўся круг – геаметрычная фігура, якая сімвалізуе сонца і звязана з функцыяй нараджэння. У кампазіцыі шыйных грыўняў круг падаецца рознымі мадыфікацыямі. Пераважная большасць твораў вызначаецца лакалічнай стылістыкай, выдатным адчуваннем матэрыялу, дакладнымі прапорцыямі.

Літаратура

1. Словарь украшений / под ред. О. Я. Гойхмана. – М.: МАКС-Пресс, 2003. – С. 22.
2. Рыбаков, Б. А. Язычество Древней Руси / Б. А. Рыбаков. – М.: Наука, 1987. – 782 с.
3. Соловьева, Г. Ф. О роли балтского субстрата в истории славянских племен Верхнего Поднепровья / Г. Ф. Соловьева // Совет. археология. – 1971. – № 2. – С. 124–132.
4. Кондаков, Н. П. Изображения русской княжеской семьи в миниатюрах XI века / Н. П. Кондаков. – СПб.: Изд-во Императ. акад. наук, 1906. – 123 с.
5. Стерлигова, И. А. Памятники серебряного и золотого дела в Новгороде XI–XII вв. / И. А. Стерлигова // Декоративно-прикладное искусство Великого Новгорода: художественный металл XI–XV вв. / Рос. акад. наук, Гос. ин-т искусствознания М-ва культуры Рос. Федерации; ред.-сост. И. А. Стерлигова. – М., 1996. – С. 26–68.
6. Дучыц, Л. У. Касцюм жыхароў Беларусі X–XIII стст.: паводле археалаг. звестак / Л. У. Дучыц; НАН Беларусі, Ін-т гісторыі. – Мінск: Беларус. навука, 2001. – 80 с.
7. Фехнер, М. В. Шейные гривны / М. В. Фехнер // Очерки по истории русской деревни X–XIII вв. / под ред. Б. А. Рыбакова. – М., 1967. – С. 55–88.
8. Литвинов, В. А. Клады древнерусских шейных гривен из Белоруссии / В. А. Литвинов, О. А. Макушников, А. И. Дробушевский // Совет. археология. – 1987. – № 1. – С. 263–266.
9. Археология Беларусі: у 4 т. / НАН Беларусі, Ін-т гісторыі; [наук. рэд. П. Ф. Лысенка]. – Мінск: Беларус. навука, 1997–2001. – Т. 3: Сярэдневяковы перыяд (IX–XIII стст.) / Я. Г. Звяруга [і інш.]; рэдкал.: В. С. Вяргей [і інш.]. – 2000. – 554 с.

Паступіў 20.03.2013